

Daugiau socialinio teisingumo ugdymo aplinkoje: kaip stiprinti nepriteklius patiriančių paauglių motyvaciją ir pasiekimus

Rasa Erentaitė

Mokslo grupė „Pilietinė visuomenė ir darnus vystymasis“

Kauno technologijos universitetas

rasa.erentaite@ktu.lt

SANTRAUKA

Su nepritekliais susiduriantys paaugliai įvairiose srityse (sveikatos, išsilavinimo, ateities perspektyvų) patiria daugiau sunkumų ir apribojimų nei bendraamžiai. Kartu paauglystė yra tas gyvenimo tarpsnis, kai asmuo tampa vis labiau pajėgus valdyti savo gyvenimą, kryptingai rinktis savo tikslus, prioritetus, formuoti savo gyvenimo kryptį. Siekiant paskatinti nepriteklius patiriančių paauglių įgalinimą, pateikiamos ugdymo įstaigoms skirtos rekomendacijos, galinčios padėti mažinti socialinės nelygybės atspaudą paauglystėje ir vėliau.

PROBLEMA IR TIKSLAS

Socialinio teisingumo pozicija švietime atspindi siekį, kad augdami vaikai ir paaugliai patirtų kuo mažiau apribojimų, susijusių su tais savo gyvenimo aspektais, kurių patys negali pakeisti: su savo kilme, lytimi, įgalumu, šeimos socialine, ekonomine ir kultūrine (toliau – SEK) padėtimi ir pan. (OECD, 2018). Vis dėlto gausūs tyrimai atskleidžia tendenciją, kad su nepritekliais susiduriantiems paaugliams tenka patirti daugiau sunkumų ir apribojimų nei jų bendraamžiams iš palankios aplinkos. Su nepritekliais susiduriantys paaugliai turi daugiau psichinės ir fizinės sveikatos iššūkių, dažniau įsitraukia į rizikingą elgesį, mokykloje demonstruoja žemesnius akademinis rezultatus,

o vėliau gauna žemesnį išsilavinimą ir mažesnes pajamas (STRATA, 2020; Yoshikawa ir kt., 2012). Prastesni rezultatai tokioje srityje kaip išsilavinimas savo ruožtu tampa kliūtimi siekti geresnės socialinės padėties, tad laikui bėgant stebime atsikartojantį nepriteklių ratą.

Vis dėlto paauglystė yra tas gyvenimo tarpsnis, kai asmuo vis labiau geba valdyti savo gyvenimą, kryptingai rinktis savo tikslus, prioritetus, valdyti savo dėmesį, emocijas, elgesį, t. y. formuoti save ir savo gyvenimo aplinkybes bei kryptį (Nurmi, 2004). Nors paaugliai negali pakeisti savo šeimos socialinės padėties, bet dėl stiprėjančio savarankiškumo jie gali rinktis tam tikras veiklas, santykius, tikslus, idealus, įgalinančius praplėsti savo šeimos socialinį ir kultūrinį kontekstą. Pavyzdžiui, paaugliai daugiausia patys renkasi, kiek įsitraukti į mokymąsi, užklasinę veiklą, kūrybą, kaip leisti laisvalaikį, su kuo užmegzti santykius ir pan. Galima sakyti, kad įsitraukdami į veiklas, užmegzdami santykius ir t. t. paaugliai turi galimybę patys dalyvauti kuriant savo SEK aplinką, taip pat konstruoti subjektyvius savo aplinkos vertinimus. Taigi paauglių vidiniai motyvaciniai ištekliai slepia didelį kaitos potencialą ir galimybę keisti nepalankias raidos tendencijas, susiformavusias dėl patiriamų išorinių nepriteklių.

Atsižvelgiant į paauglystės tarpsnio potencialą, kyla klausimas, kaip ir kas galėtų sustiprinti paauglių vidinius išteklius, tokius kaip motyvacija, ateities siekiai, asmeniniai tikslai, kuriuos pasitelkdami paaugliai iš nepalankios SEK aplinkos galėtų įveikti išorinius apribojimus, realizuoti savo potencialą ir siekti palankios socialinės padėties ateityje. Kadangi paauglystės metu dedami pamatai svarbiems pasirinkimams, kurie reikšmingai pakreips asmens gyvenimo eigą, ypač išsilavinimo, profesinės karjeros srityje, tokia pagalba ypač

aktuali švietimo sistemos kontekste. Toliau pateikiamos rekomendacijos, skirtos paauglių iš nepalankios SEK aplinkos motyvacijai ir pasiekimams stiprinti. Šios rekomendacijos suformuluotos remiantis Lietuvos gimnazistų imtyje 2019–2020 m. atlikto tęstinio tyrimo „Tikslų laboratorija“ rezultatais. Prieš rekomendacijas glaustai pristatomi esminiai šio tyrimo rezultatai (išsamiai jie aprašyti Erentaitės ir kolegų monografijoje, 2022).

REZULTATAI

Tęstinis tyrimas, kuriame dalyvavo 1 268 Lietuvos gimnazistai (amžius atliekant pirmąjį matavimą 14–15 metų, 51,7 proc. merginų), atskleidė ryškius socialinių, ekonominių ir kultūrinių išteklių netolygumus paauglių aplinkoje. Maždaug šeštadalio (16,3 proc.) paauglių aplinkoje labai stinga tiek materialinių, tiek kultūrinių ir edukacinių išteklių ir patirčių. Priešingai, kas dešimto paauglio (9,7 proc.) aplinka gali būti vertinama kaip labai palanki materialiai ir suteikianti turtingus socialinius, kultūrinius, edukacinius išteklius ir patirtis. Likusieji dideliais kontrastais nepasižymi, bet dalis jų taip pat susiduria su kai kuriais aplinkos apribojimais – beveik trečdalis (29,8 proc.) auga kultūriškai ribotoje aplinkoje, o beveik dešimtadalio (8,5 proc.) kultūriškai turtingoje, bet materialiai nepalankioje aplinkoje.

Šie SEK aplinkos skirtumai atsispindi ir kalbant apie paauglių motyvacijos, tikslų ir siekių ypatumus. Kuo labiau ribojanti paauglių SEK aplinka, tuo žemesni jų išsilavinimo siekiai, mažiau ambicingi karjeros tikslai ir mažesni socialinio mobilumo lūkesčiai. Paaugliai iš nepalankios SEK aplinkos mažiau nusiteikę siekti su mokymusi susijusių tikslų (t. y. mokykloje įgyti naujų įgūdžių ar gauti geresnius pažymius) nei jų bendraamžiai iš palankesnės aplinkos. Nepalankioje SEK aplinkoje augantys paaugliai mažiau nei bendraamžiai vertina savo svarbiausią tikslą, mažiau tiki, kad gali jį pasiekti, ir patiria mažai teigiamų emocijų siekdami savo tikslo. Dar svarbiau, kad tarp paauglių iš nepalankios SEK aplinkos žymiai didesnė dalis tokių, kurie išvis neturi aiškiai išreikštų asmeninių tikslų ir ateities siekių. Kitaip tariant, tie paaugliai, kurie savo aplinkoje susiduria su nepritekliais, patiria sunkumų formuluodami savo nuoseklų tikslų ir siekių rinkinį ir ieškodami atsakymų į

bene svarbiausius paauglystės klausimus: „Kas man svarbu?“, „Kas aš esu?“ ir „Kur noriu būti ateityje?“ Taigi paaugliai iš nepalankios SEK aplinkos turi menkesnius vidinius išteklius, reikalingus aktyviam, kryptingam, savarankiškam veikimui formuojant palankią savo aplinką ir realizuojant asmeninį potencialą ateityje.

Kaip rodo tiek mūsų, tiek ankstesni tyrimai, mokiniai iš nepalankios SEK aplinkos turi žemesnius akademinis pasiekimus (pvz., gauna žemesnius pažymius mokykloje) nei palankioje aplinkoje augantys bendraamžiai. Tad mokiniai iš nepalankios SEK aplinkos ne tik siekia mažiau, bet ir objektyviai turi mažiau galimybių siekti aukšto išsilavinimo ar prestižinės karjeros. Be to, mokiniai iš nepalankios SEK aplinkos koncentruojasi mokyklose, kuriose mokosi kiti mokiniai iš panašios aplinkos ir tai dar labiau padidina akademinų pasiekimų atotrūkį. Šios tendencijos atskleidžia sistemines su socialinio teisingumo stoka susijusias švietimo sistemos problemas, reikalaujančias nacionalinių sprendimų. Vis dėlto ir vietiniu – klasės, mokyklos ar savivaldybės – lygiu galima imtis tam tikrų priemonių, skatinančių socialinį teisingumą švietimo sistemoje ir padedančių mokiniams iš nepalankios SEK aplinkos stiprinti savo motyvaciją ir pasiekimus.

REKOMENDACIJOS DĖL NEPRITEKLIUS PATIRIANČIŲ PAAUGLIŲ MOTYVACIJOS IR PASIEKIMŲ STIPRINIMO

Siekiant sumažinti socialinės nelygybės poveikį paauglystėje, bene svarbiausia kurti palankią, nepriteklius kompensuojančią aplinką tiek formaliojo, tiek neformaliojo ugdymo įstaigose. Tokią aplinką galima sukurti sistemingomis, ilgalaikėmis, kompleksinėmis pastangomis, nukreiptomis į specialistų kompetencijų stiprinimą, konkrečias ugdymo paslaugas mokiniams iš nepalankios SEK aplinkos, taip pat į tam tikros kultūros ir nuostatų formavimą ugdymo aplinkoje.

- Siekiant stiprinti specialistų pasirengimą darbui su nepriteklius patiriančiais vaikais ir paaugliais, labai svarbu **skleisti tyrimais grįstą informaciją apie socialinę nelygybę ir jos reikšmę vaikų ir paauglių raidos rezultatams**. Svarbu gilinti supratimą, kas yra socialinė nelygybė, kaip ji reiš-

kiasi visuomenėje ir šeimoje, kokie ištekliai yra kritiniai vaikų ir paauglių raidai ir ugdymui, kokie yra socialinės nelygybės efektai vaikų ir paauglių sveikatai, kognityvinei raidai, mokymosi pasiekimams. Svarbu, jog tiesiogiai su vaikais ir paaugliais dirbantys specialistai žinotų, kad tiek mokinių pasiekimai, tiek jų motyvacija, tikslai, ateities lūkesčiai nėra formuojami vien individualių skirtumų, asmeninių gebėjimų, pomėgių ar polinkių. Aplinkos socialiniai, ekonominiai, kultūriniai ištekliai, taip pat normos ir vertybės, išryškėjančios skirtinguose SEK kontekstuose, yra ne mažiau svarbūs formuojant jaunų žmonių tikslus, motyvaciją ir pasiekimus. Menka mokymosi motyvacija, neapibrėžti ateities lūkesčiai, turimų gebėjimų neatitinkantys asmeniniai tikslai gali atrodyti kaip individuali paauglio savybė ar pasirinkimas. Vis dėlto tai gali būti ir nepalankios socialinės padėties bei patiriamų nepriteklių atspindys, kurį galima keisti kuriant palankią ir stimuliuojančią ugdymosi aplinką su nepritekliais susiduriantiems paaugliams.

- Ugdymo įstaigoms ir specialistams svarbu **savo aplinkoje įsivertinti, kiek išreikšti su SEK aplinka susiję mokinių pasiekimų netolygumai** (pvz., atliekant konkrečias užduotis ar lyginant per tam tikrą laikotarpį sukauptus vertinimus). Tam reikia sistemingai stebėti su nepritekliais susiduriančių mokinių pasiekimus ir juos lyginti su bendraamžių pasiekimais. Kuo didesnis mokinių iš skirtingos SEK aplinkos pasiekimų atotrūkis, tuo daugiau reikia pastangų ir priemonių šiam atotrūkiui mažinti. Nors didelė atotrūkiui mažinti skirtų priemonių dalis susijusi su nacionaline švietimo politika, vaikams ir paaugliams iš nepalankios SEK aplinkos vietiniu (įstaigos, savivaldybės, klasės) lygiu taip pat gali būti teikiama akademinė pagalba. Tokia pagalba turėtų apimti tiek tiesiogines akademines priemones (pvz., papildomas konsultacijas ir užduotis, individualų mokymosi spragų įveikimo planą, prieigą prie reikiamų mokymosi priemonių ir įrangos), tiek palankių motyvacinių nuostatų formavimą.
- Siekiant sustiprinti visų mokinių, ypač susiduriančiųjų su nepritekliais, mokymosi motyvaciją, ugdymo įstaigoje svarbu formuoti **aukštų lūkesčių kiekvienam mokiniui kultūrą ir**

nuostatas, kad tikslus galima pasiekti stropiai dirbant, stengiantis ir siekiant asmeninio progreso. Neretai ugdymo aplinkoje nusistovi požiūris, kad tik pačius gabiausius, turinčius aukščiausius įverčius mokinius verta skatinti už pasiekimus ir su jais intensyviai dirbti. Kaip žinia, tarp šių mokinių žymiai daugiau tokių, kurie auga palankioje SEK aplinkoje. Skatinant tik geriausiai besimokančius mokinius, mažiau pasiekusiems, ne tokioje palankioje SEK aplinkoje augantiems mokiniams duodama suprasti, kad iš jų tikimasi mažiau, jiems nekeliama tokie aukšti reikalavimai ir lūkesčiai kaip bendraamžiams. Toks požiūris nepalankus mokymuisi, nes neskatina siekti asmeninio progreso. Kartu tokia kultūra palaiko demotyvuojančią nuostatą, kad gebėjimai ir mokymosi pasiekimai labiausiai priklauso nuo nekeičiamų dalykų (pvz., įgimtų savybių ar šeimos socialinės padėties), todėl „mažiau likimo apdovanotiems“ stengtis neverta. Toks nugalinant požiūris neigiamai veikia visą ugdymo įstaigos bendruomenę, tačiau ypač žalingas vaikams ir paaugliams iš nepalankios SEK aplinkos. Alternatyva – kurti nuostatą, kad labiausiai mokymosi rezultatai priklauso nuo pastangų, atkaklumo, stropaus darbo ir kad kiekvienas gali pasiekti geresnius rezultatus ir sustiprinti savo įgūdžius, jei susitelks į savo individualią pažangą, o ne lyginsis su kitais.

- Nepriteklius patiriantiems paaugliams labai svarbi pagalba – **kokybiškos ir prieinamos išsilavinimo ir karjeros konsultavimo paslaugos, užklasinis ugdymas, būreliai.** Paaugliai iš nepalankios SEK aplinkos rečiau nei bendraamžiai savo socialiniuose ratuose susiduria su itin vertinamą išsilavinimą ar prestižinę profesiją turinčiais asmenimis, o tai riboja jų galimybes tiesiogiai pažinti tokį gyvenimo kelią. Taip pat nepalankioje SEK aplinkoje gali būti mažiau išmanančių, ko reikia norint įgyti tam tikrą išsilavinimą ar siekti profesinės karjeros, mažiau galimybių lavinti konkrečius įgūdžius, leidžiančius paaugliams realizuoti savo potencialą. Visa tai gali smarkiai apsunkinti paauglių iš nepalankios SEK aplinkos išsilavinimo ir profesinio karjeros kelio pasirinkimo procesą. Tad šiems paaugliams itin svarbu gauti palaikymą

ir kompetentingų karjeros ir išsilavinimo patarimų ugdomosi aplinkoje, taip pat turėti plačias galimybes ugdyti savo gebėjimus užklasinėje veikloje.

- Nepriteklius patiriantiems paaugliams taip pat labai svarbi **kultūriškai turtinga, socialinį ir kultūrinį akiratį plečianti ugdomosi aplinka**. Kultūriniu požiūriu palanki aplinka paauglystėje yra vienas iš veiksnių, apsaugančių nuo mažesnių ateities siekių tiek išsilavinimo, tiek profesinės karjeros srityje (Erentaitė ir kt., 2022), tačiau daugelis su nepritekliais susiduriančių paauglių tokios aplinkos neturi. Lankydami kultūros ir meno renginiuose, susipažindami su meno kūriniais, paaugliai daugiau sužino apie įvairius gyvenimo kelius, įvairias karjeros ir išsilavinimo galimybes, bendrai geriau pažįsta suaugusiųjų gyvenimą. Dažnai aptariant kultūros, meno, socialines temas ugdomosi aplinkoje, suteikiama galimybė paaugliams apsvarstyti jiems rūpimus klausimus, įskaitant išsilavinimo ir karjeros pasirinkimų. Visa tai gali gerokai išplėsti paauglių iš nepalankios SEK aplinkos pasirinkimus svarstant apie savo išsilavinimo, karjeros ir bendrai gyvenimo siekius, taip pat suteikti daugiau galimybių „prisijaukinti“ tam tikrus tikslus, padaryti juos savasties arba asmeninio tapatumo dalimi ir ugdytis motyvacija atkakliai siekti šių tikslų ateityje.
- Nepriteklius patiriančius paauglius įgalinti, sustiprinti jų motyvaciją ir vidinius išteklius galima ir **taikant konkrečias laike apibrėžtas intervencijas, kurių efektyvumas įvertintas moksliniais tyrimais**. Šiame kontekste ypač aktualios intervencijos, stiprinančios paauglių vidinius motyvacinius išteklius, padedančios išsikelti asmeninius tikslus, susitapatinti su įvairiomis ateities galimybėmis, pasitikėti savo jėgomis ir ieškoti reikiamos pagalbos aplinkoje. Mokslinėje literatūroje pateikiamos bent kelių tipų intervencijos, kurių nauda paaugliams iš nepalankios SEK aplinkos įvertinta tyrimais: sektinų pavyzdžių (angl. *role model*), asmens tapatumu grįstos (angl. *future selves*), augimo nuostatų (angl. *growth mindset*), skirtų (angl. *difference – education approach*) intervencijos ir pagalbos prieinamumo nuostatų formavimas. Daugelis šių intervencijų smulkiau aptartos

monografijoje (Erentaitė ir kt., 2022).

- Svarbu atsižvelgti ir į tai, kad nepalanki SEK aplinka reiškiasi ir esant sudėtingiems emociniams santykiams šeimoje. Svarbu siekti, kad artimiausioje su nepritekliais susiduriančių paauglių aplinkoje visada būtų **lengvai prieinamų galimybių gauti kokybišką psichologinę ir emocinę pagalbą**. Su nepritekliais susiduriančios šeimos tokių mokamų paslaugų savo vaikams užtikrinti negali, todėl labai svarbi nemokama kvalifikuotų specialistų (psichologų, socialinių darbuotojų) pagalba (pvz., individualios ir grupinės konsultacijos, socialinių ir emocinių kompetencijų stiprinimo užsiėmimai).

APIE AUTORE

Rasa Erentaitė yra socialinių mokslų (psichologijos) daktarė, KTU Socialinių, humanitarinių mokslų ir menų fakulteto vyresnioji mokslo darbuotoja, mokslo projektų „PaNel“ ir „NO-GAP“ vadovė.

APIE TYRIMĄ

Tyrimas vykdytas pagal Lietuvos mokslo tarybos Mokslininkų grupių programos projektą (sutarties Nr. S-MIP-19-26, LMTLT). Tęstiniu tyrimu siekta išsiaiškinti, kaip vystosi paauglių gebėjimai kelti savo ateities tikslus, juos derinti su savo pasiekimais ir su greitai besikeičiančiomis, kontrastingomis socialinės ir ekonominės aplinkos sąlygomis. Detalų šio tyrimo aprašymą ir daugiau rezultatų galima rasti adresu <https://tikslulaboratorija.ktu.edu>.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Erentaitė, R., Vosylis, R., Raižienė, S., Simonaitienė, B., Augustinienė, A. (2022) *Pasiruošę kilti. Paauglių tikslai ir jų raiška socialinės nelygybės kontekste*. Mokslo monografija. Kaunas: Technologija.

Yoshikawa, H., Aber, J. L., & Beardslee, W. R. (2012). The effects of poverty on the mental, emotional, and behavioral health of children and youth: Implications for prevention. *American Psychologist*, 67(4), 272–284. Prieiga internetu: <https://doi.org/10.1037/a0028015>

Nurmi, J.-E. (2004). Socialization and self-development: Channeling, selection, adjustment, and reflection. In R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of Adolescent Psychology* (pp. 85–124). Hoboken, NJ, US: John Wiley & Sons Inc.

Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD] (2018). *Equity in Education: Breaking down barriers to social mobility*. Paris, France: OECD Publishing. Prieiga internetu: <https://www.oecd.org/pisa/Equity-in-Education-country-note-UK.pdf>

STRATA (2020). *Kaip skirtingo SES moksleiviams sukurti lygias galimybes įgyti aukštąjį išsilavinimą. Aukštojo mokslo prieinamumas*. Prieiga internetu: <https://strata.gov.lt/images/tyrimai/2020-metai/svietimo-politika/20210321-aukstojo-mokslo-prieinamumas.pdf>